

ההמתנה בין אכילת בשר לאכילת חלב בתורתם של רש"י ושל חכמי אשכנז הראשונים¹

מקור הדין ורקע הלכתי

כללי ההיתר לאכילת מאכלי חלב אחרי מאכלי בשר ולהפך נזכרו ונידונו בקצרה בסוגיית התלמוד הבבלי במסכת חולין (קד ע"א – קה ע"ב).² אולם קיימים כיוונים שונים בין חלקיה השונים של הסוגיה,³ ולפיכך נחלקו רבותינו

- 1 מאמר זה מבוסס על חלק מעבודתי, "קווים לדרכו ההלכתית של רבי אלעזר בן רבי יהודה מגרמיזא: הלכות איסור והיתר", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ט. שמות החכמים צוינו על פי דרך הבאתם בתקופת הראשונים, כגון ר' אב"ן ולא ראב"ן (עינו מ"י בן-גדליה, "חכמי שפייר בימי גזרות תתנ"ו ולאחריהן: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור ויצירתם הרוחנית בשלהי המאה ה-11 ובראשית המאה ה-12", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ז, עמ' 8, הערה 2).
- נציין כי להשתלשלות ההלכה בעניין זה, יחד עם הצעות לפרשנות מהלך ההשתלשלות, הקדיש א"א סטולמן מאמר מיוחד (א"א סטולמן, "התרחבות בהלכה כהיתוך אופקים פרשני: ההמתנה בין בשר לחלב כמקרה מבחן", *AJS Review* 28/2 (2005), חלק עברי, עמ' א-5) ובו נפרשה יריעה רחבה, החל מהמשנה ועד לדורות האחרונים. מסגרת הזמן וצורת הניתוח של דיונונו שונה, אך כמובן שנתייחס לדבריו של סטולמן בנקודות הנוגעות לנו.
- 2 "[א1] תנא אגרא חמוה דרבי אבא עוף וגבינה נאכלין [...] בלא נטילת ידיים ובלא קינוח הפה. [ב1] רב יצחק בריה דרב משרשיא [...] אייתו ליה גבינה – אכל, אייתו ליה בשרא – אכל, כי לא משא ידיה אמרי ליה: והא תאני אגרא [...] עוף וגבינה אין בשר וגבינה לא? אמר להו: הני מילי – בליליא, אבל ביממא – הא חזינא. [2] תניא בית שמאי אומרים מקנח ובית הלל אומרים מדיח [...] אלא בית שמאי אומרים מקנח והוא הדין למדיח ובית הלל אומרים מדיח והא הדין למקנח מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי [...] והלכתא בכל מילי הוי קינוח לבר מקמחא תמרי וירקא. [3] בעא מיניה רב אסי מרבי יוחנן כמה ישחה בין בשר לגבינה א"ל ולא כלום איני והא אמר רב חסדא אכל בשר אסור לאכול גבינה גבינה מותר לאכול בשר אלא כמה ישחה בין גבינה לבשר א"ל ולא כלום. [4] גופא אמר רב חסדא [...] אמר ליה רב אחא בר יוסף לרב חסדא בשר שבין השיניים מהו קרי עליה הבשר עודנו בין שיניהם. [5] אמר מר עוקבא אנא להא מילתא חלא בר חמרא לגבי אבא דאילו אבא כי הוה אכיל בשרא האידנא לא הוה אכיל גבינה עד למחר כי השתא ואילו אנא בהא סעודתא הוא דלא אכילנא לסעודתא אחרייתא אכילנא [...] [6] גופא מים ראשונים ואחרונים חובה אמצעיים רשות [...] אמר רב נחמן לא שנו אלא בין תבשיל לתבשיל אבל בין תבשיל לגבינה חובה". הנוסח, בעיקרו, על פי דפוס וילנא, ובכתב היד יש שינויים סגנוניים ולא תוכניים. בציטוט בפנים תוקנה הלשון במקום שבו כל כתבי היד זהים. ההשמטות, הפיסוק והמספור שלי – ר"ז.
- 3 ממקורות א1, 1ב ו-2 ניתן להסיק כי מותר לאכול עוף אחרי גבינה ולהפך, ואילו בין בשר בהמה לחלב יש צורך בנטילת ידיים ובקינוח הפה. עם זאת ניתן לומר שהיתר הקינוח

הראשונים בפירושן של המימרות וביחס ביניהן,⁴ ולמחלוקת הפרשנית קיימת השלכה מהותית לגבי דרכי ההיתר, הלכה למעשה, של חלב אחרי בשר ולהפך. במאמר זה נעסוק בליבון⁵ עמדותיהם של רש"י ושל חכמי אשכנז בני דורו ובני הדורות הצמודים לו (עד לרבי אליעזר בן רבי נתן ממגנצא⁶).

שיטת רש"י לגבי המתנה בין בשר לחלב

בפירושו לתלמוד פירש רש"י את הדיון לגבי קינוח הפה לעניין אכילת בשר אחרי גבינה.⁷ לגבי המצב ההפוך לא נקט רש"י עמדה מפורשת ואף לא פירש את

- וההדחה הוא דווקא בסדר הדברים שבמקור ב1 (בשר אחרי גבינה) ולא להפך, ואכן מקור 3 (כפי מסקנתו) מורה, על פי לשונו, ככיוון זה. ממקור 4 משמע שגם לדעת רב חסדא צריך לנקר את הבשר בין השיניים, אך אין חיוב המתנה, ואילו ממקור 5 עולה חובת המתנה או שמא מדת חסידות. מקור 6 תולה את ההיתר בנטילת ידיים, אך לא ברור אם הוא אכן נוגע לגבינה אחרי תבשיל בשר או שמא אחרי תבשיל סתמי בלבד.
- 4 לא נעסוק בדברי הגאונים לגופם, שכן ענייננו כאן בבירור דעת רש"י וחכמי אשכנז בני זמנו.
- 5 במאמר זה ייעשה שימוש בפילוח ראיות ובדחיית ראיות, כפי שהרחבתי במבוא לעבודתי (לעיל הערה 1), עמ' 2-4. הראיות פולחו כדלקמן:
- ראיה ישירה: ציטוט או ציון של דברי חז"ל שהקביעה ההלכתית המבוקשת נקבעה או נאמרה בהם בצורה מפורשת. דרך ההוכחה במקרה של ראיה זו היא בדרך כלל עצם ההפניה או הציטוט, היינו המקור "מדברי" בעד עצמו.
- ראיה נגזרת: ציטוט או ציון של דברי חז"ל שהקביעה ההלכתית המבוקשת לא נקבעה או נאמרה בהם בצורה מפורשת, אלא יש להפיק אותה על פי הדברים שנאמרו על ידי חז"ל או מהנחות היסוד המובלעות בהם.
- ראיה מן הסמכות: ציון העובדה שחכם בתר תלמודי אחר פסק אף הוא כמו הקביעה ההלכתית המבוקשת.
- ראיה נגזרת מן הסמכות: ציטוט או ציון של דברים בלתי מפורשים של חכם בתר תלמודי אחר, שהקביעה ההלכתית המבוקשת לא נקבעה או נאמרה בהם בצורה מפורשת, אלא יש להפיק אותה על פי הדברים שנאמרו על ידי חז"ל או מהנחות היסוד המובלעות בהם.
- ראיה מן הסמכות לראיה נגזרת: ציטוט או ציון של פרשנות של חכם בתר תלמודי אחר לדברי חז"ל, התומכת בקביעה ההלכתית המבוקשת.
- הדחיות פולחו אף הן:
- דחייה על דרך הפרשנות: אין להבין את המקור שהובא כראיה נגדית בצורה המפריכה את ההכרעה המבוקשת, אלא בדרך התואמת את ההכרעה המבוקשת. דרכי הפרשנות רבות הן, כמובן, ולהבחנה ביניהן חשיבות רבה, אך לגבי עצם הסינוג אין טעם לחלק ביניהן. דחייה גמורה: עצם המקור שהובא כראיה נגדית אינו בעל תוקף הכרעה כלל. הגעה: נוסח המקור שהובא כראיה נגדית אינו מדויק ויש לשנותו.
- 6 עיון בדבריהם של חכמי אשכנז וצרפת בדורות שלאחר מכן כרוכים בליבון דבריו של רבנו תם, ולפיכך הם יידונו אי"ה במאמר נפרד.
- 7 רש"י, חולין קה ע"א ד"ה אין קינוח פה וד"ה להכשיר לאכול בשר אחר גבינה.

עיקרה של מימרת מר עוקבא,⁸ שממנה עולה חיוב המתנה. עם זאת, ניתן לדייק מפירושו כי סבר שאכן יש חיוב המתנה בין בשר למאכלי חלב, הן מהעובדה שפירש את הדיון סביב היתר הקינוח דווקא לבשר שאחרי גבינה⁹ הן מנימוקו למימרת רב חסדא "אסור לאכול גבינה. משום דבשר מוציא שומן והוא נדבק בפה ומאריך בטעמו",¹⁰ שממנו משתמע כי הבעיה אינה ניתנת לפתרון על ידי קינוח והדחה בלבד. נראה כי רש"י ביסס את הכרעתו, המרומזת, על ראייה נגזרת משתמעת ממימרת מר עוקבא.

עצם ההכרעה כי יש חיוב המתנה, כאמור, מיוחסת לרש"י על ידי רא"ם,¹¹ רבינו אבי"ה¹², ראב"ה¹³ והריטב"א¹⁴, אולם אין בדברי רבותינו הראשונים

8 רש"י פירש את הביטוי "חלא בר חמרא" ואת המונח "מעט לעת", אך לא את כוונת הביטוי "לסעודתא אחריתא אכילנא".

9 כך אכן הציע לפרש את דבריו ר"ש רפאל (חידושי הריטב"א על אתר, הערה 69). אמנם ייתכן שרש"י הדגיש בשר אחרי גבינה, כי דברי ב"ש וב"ה בעניין קינוח והדחה וביאורם בסוגיה מוסבים על מעשיו של רבי יצחק בריה דרב משרשיא ושם היה מדובר בבשר אחרי גבינה. עם זאת, מעצם עובדה זו ניתן להבין שאכן כל הדיון נוגע רק למצב זה, ובמצב ההפוך (גבינה אחר בשר) אכן צריך גם המתנה. בפירושו למימרת אגרא כתב רש"י: "בלא קינוח הפה. שאם אכל זה ובקש לאכול זה אין צריך ליטול ידיו ולקנח אבל בבשר בהמה בעי קינוח כדלקמן שלא יהא נדבק כלום מן הראשון בחניכיו" (קד ע"א ד"ה בלא קינוח הפה) ולא חילק בין בשר תחילה או גבינה תחילה, אך ייתכן שהתמקד כאן בחובת הקינוח ולא התכוון לשלול גם את חובת ההמתנה. רבנו יצחק ב"ר משה למד מדברי רש"י אלו כי בין עוף לגבינה אכן אין צורך בפעולה כלשהי להתיירו (אור זרוע, ח"א, סי' תס, עמ' 133). נציין עוד כי בפירושו למשנה שבתחילת הפרק נתפלגו עדי הנוסח של פירוש רש"י. לפי כ"י פפד"מ ופרמה 1304/2756 ודפוס שונצינו נאמר: "ואסור להעלות. דילמא אתי למיכלניהו כי הדדי דקא נגעי ובלעי מהדדי ואע"ג שמותר לאכול בשר אחרי גבינה כדאמרינן בגמרא" (קג ע"א, ד"ה ואסור להעלות). במקום זה, אין כל הכרח להבדיל בין גבינה אחרי בשר ובין בשר אחרי גבינה, ואף על פי כן רש"י מצביע דווקא על בשר אחרי גבינה. אכן, בכ"י וטיקן ופרמה 1309/2589 חסר כל המשפט "ואע"ג [...] בגמרא!"

10 רש"י שם ד"ה אסור לאכול גבינה.

11 "אמר רב חסדא אכל גבינה מותר לאכול בשר אכל בשר אסור לאכול גבינה [...] רש"י ז"ל פירש אכל גבינה מותר לאכול בשר אכל בשר אסור לאכול גבינה עד שישהה מסעודה לסעודה" (ספר יראים [אכילות], סימן סג, עמ' 36).

12 "ובין גבינה לבשר אין צריך שהייה כלל אלא קינוח הפה וביום משמע דאין צריך ליטול ידים ביניהם מעובדא דרב יצחק ויש שמחמירין ליטול אפילו ביום ואם אכל בשר בהייה סעודתא לא אכיל גבינה אלא בסעודתא אחריתי אכיל כעובדא דמר עוקבא [...] ואם לא אכל ממשות הבשר אלא תבשיל הבשר נוטל ידיו ואפילו ביום להעביר הזוהם דיבוק השומן כרב נחמן דאמר אמצעיים רשות לא שנו אלא בין תבשיל לתבשיל אבל בין תבשיל לגבינה חובה וכן קינוח הפה עביד ולא בעי שהייה כיון שלא אכל בשר. ושיטה זו כפי פיר"ש" (אבי העזרי, סימן אלף וק"ח, עמ' קכה). מדברים אלו ברור שכאשר אכל בשר ממש חייב קינוח,

שיעור מפורש של ההמתנה הנצרכת לשיטתו, מפני שהם נקטו במונח "שהייה"¹⁵, ללא שהגדירוהו. עם זאת, סביר להניח כי אם סברו שכוונתו הייתה להמתנה קצרה ביותר, בעלת משמעות סמלית בלבד, היה על הדבר להיאמר, שהרי מדובר בפירוש שאינו תואם את המשמעות הפשוטה של הלשון. אמנם אין הוכחה ניצחת להנחה זו, אולם ניתן לתמוך בה באמצעות העובדה שהחכמים שאכן הכריעו כי אין צורך בהמתנה ממש אלא די בברכת המזון ובתחילת סעודה חדשה, כתבו זאת במפורש והנגידו ברורות את הכרעתם לדרישה לשהייה משמעותית, תוך הסתמכות על לשון "סעודה אחרית", ולא כפירוש למונח "שהייה".¹⁶ לאור האמור, נראה כי רבותינו הראשונים סברו כי רש"י דרש, נוסף על קינוח והדחה, גם המתנה משמעותית בין אכילת בשר לאכילת מאכלי חלב.¹⁷ דרישה זו תואמת גם את דיוק דבריו, לעיל, כי הבשר "מאריך בטעמו", ביטוי הרומז לצורך בהמתנה של פרק זמן על מנת שייעלם טעם הבשר.

- הדחה והמתנה. דיונו של רבנו אבי"ה לגבי שיעור ההמתנה בין סעודה לסעודה (מסעודת הבוקר עד לסעודת הערב או מיד "ברכת המזון בשיהוי מועט") אינו נוגע לעצם חיוב ההמתנה ואינו מיוחס בדווקא לרש"י (ולפיכך השמטנו אותו בציטוט לעיל בסמוך).
- 13 "אעפ"י שרבינו תם [...] אין אנו עושין כן אלא כפר"ח ופרש"י וכל הגאונים דמצרכי קינוח ונטילה בין גבינה לבשר או בלא נטילה ביום רק קינוח הפה בפת אבל בין בשר לגבינו צריך שיהוי" (ספר רקח, סימן תסט, עמ' שט). כך עולה גם מדברי רבנו יב"ק משפירא, המנגיד בין שיטות רש"י ורבנו תם, אלא שהוא ציין רק כי אין נוהגים כרבנו תם אלא כרש"י, אך אין בדבריו הגדרה של שיטת רש"י כשלעצמה (מהדורת בלוי [ערכי תנאים ואמוראים], עמ' תרמח, תחילת ערך רב יצחק בריה דרב משרשיא).
- 14 "והנכון כפי רש"י ז"ל והגאונים ז"ל דה"פ אכל בשר אסור לאכול גבינה באותו סעודה אע"פ שקינח פיו ונטל ידיו" (חידושי הריטב"א, חולין קה ע"א).
- 15 למעט הריטב"א שנקט בלשון "באותו סעודה". אולם הריטב"א פעל במרכז תורני אחר (ספרד) ובזמן מאוחר יותר.
- 16 "ואם אכל בשר בהייה סעודתא לא אכיל גבינה אלא בסעודתא אחריתי אכיל כעובדא דמר עוקבא [...] ויש מפרשים סעודה שקבעה תורה בתת ה' לכם בערב בשר לאכול ולחם בבוקר ולא נהירא לי להחמיר אלא ברכת המזון בהפסק מועט" (אבי העזרי, שם), ואילו כאשר השתמש במונח "שהייה" (בתיאור פירוש רש"י) לא הציב אפשרויות אלו. "לאו בסעודתא שרגילין לעשות אחת בשחרית ואחת ערבית אלא אפילו לאלתר אם סילק השולחן ובירך מותר דלא פלוג רבנן" (תוספות, חולין קה ע"א ד"ה לסעודתא אחריתי אכילנא, והיא מתורת הר"י הזקן כמבואר בסמ"ג, לא תעשה קמא).
- 17 ואין זה חידוש של חכמים שפעלו "רק כמה דורות לאחר מכן" כבעל הסמ"ק והריטב"א, כפי שכתב סטולמן (לעיל הערה 1), עמ' יא, הערה 38.

נוסף על פירוש רש"י לתלמוד,¹⁸ גם בספרות הענפה מבית מדרשו של רש"י קיימים מקורות הנוגעים לנושא דיונו, שיידונו כעת.¹⁹ דא עקא, שבניגוד לפירושו לתלמוד אין כל ודאות לגבי ייחוסם של רוב המקורות הללו לרש"י עצמו, ולגבי חלקם ברור שאינם משל רש"י, כמפורט להלן.

המקור המפורש ביותר בספרות דבי רש"י נמצא בספר האורה: "אכל גבינה מותר לאכול בשר בקנוח הפה אכל בשר אסור לאכול גבינה אלא אם כן שהה שיעור סעודתא אחריתי".²⁰ אולם מקור זה אינו בהכרח דברי רש"י, וייתכן שמקורו מספר מעשה המכירי, והוא משקף את תורת אשכנז שלפני תתני' ובדור שלאחר מכן,²¹ או שהוא חלק מרובד העריכה הסופית של ספר האורה בפרובנס, יותר משנות דור אחרי רש"י.²²

לגופם של דברים, מוסיף מקור זה על עצם חיוב ההמתנה, המבוסס על מימרת מר עוקבא, גם את קביעת משך הזמן הנצרך: "שהה שיעור סעודה אחריתי". לצורכי דיונו מובן כי "שיעור" זה עצמו מצריך תיחום זמן מדויק יותר, ובכך נדון להלן על פי דבריהם של חכמי אשכנז בדורות שאחרי רש"י. אולם קרוב לוודאי שעצם השימוש במונח "שיעור סעודה אחריתי" ולא "סעודה אחריתי" גרידא, משמעו דרישה להמתנת פרק זמן משמעותי ולא רק המתנה סמלית.²³

- 18 נציין כי סטולמן (שם), בדיונו בשיטת רש"י, אינו מזכיר כלל את העולה מפירושו לתלמוד, מלבד הפניה לדברי ר"ש רפאל (שצוינו לעיל) שבהם נדונים הדברים בקצרה (ובהפניה עצמה לא נזכר כלל נושא דבריו של ר"ש רפאל). נראה שהסיבה להיעדר זה היא חוסר המוחלטות בדברי רש"י, כאמור לעיל.
- 19 סדר הבאת המקורות שונה מזה של סטולמן (שם), על פי פירושו למקורות אלו, השונה לחלוטין מפירושו.
- 20 ספר האורה, א, סימן קי, עמ' 136. ועיינו שם, עמ' 135, הערה א, שהדברים הועתקו מספר האורה לספר הפרדס על ידי המדפיס הראשון.
- 21 עיינו א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים – קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 237–238, בסביבות הערה 345, ומה שצוין בהערה שם.
- 22 על כך עיינו א"א אורבך, בעלי התוספות – תולדותיהם, חיבוריהם שיטתם, חלק ראשון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 37; ח' סולובייצ'יק, יינם – סחר ביינם של גויים – על גלגולה של הלכה בעולם המעשה, ירושלים תשס"ג, עמ' 41.
- 23 סטולמן (לעיל הערה 1) עמ' יא, הערה 38 הסביר כי "פירושו 'אפילו סילק מיד ובירך'", ולא עמד על השימוש במלה "שיעור" שאין לה מקום לפי פירושו. יתר על כן, הלשון "אפילו סילק מיד ובירך" אינה נמצאת באף מקור מדבי רש"י, בניגוד לרושם העולה מסימונה באמצעות סימני ציטוט. גם הציטוט מספר יראים (שהובא לתמיכה בדברים) מצביע דווקא על הכיוון ההפוך מפירוש זה, כפי שכבר הערנו לעיל.

התייחסות נוספת לענייננו נמצאת בתוך מקור הנקרא "נקיות בשר דרבינו שלמה"²⁴, שבו נאמר: "והאוכל בשר אסור לאכול חלב או גבינה באותה סעודה"²⁵. לפני ניתוח הדברים לגופם יש לדון בייחוסם. סביר מאוד כי המקור כולו, "נקיות בשר דרבינו שלמה", הוא אכן משל רש"י, כפי שמעידה עצם לשון זו.²⁶ לעומת זאת, יש מספר סיבות לפקפק בייחוס משפט זה והמשפט הסמוך לו, העוסק בדיני כחל, לגוף המקור הנ"ל מטעמים אלו:

א. שני המשפטים אינם נמצאים ברוב המקבילות של מקור זה;²⁷

ב. נושא המשפטים אינו מתאים לכותרת המקור "דין/תיקון נקיות הבשר" ולא לתוכן המקור כולו העוסק בניקוי הבשר "מן החלב ומן הדם וגידים שכתב בהן כרת";

ג. על פניו, מסתיים המקור כולו בהצהרת אמונים לסמכותם של חכמי ישראל לגבי הגדרת חלבים ושבח החכמים,²⁸ ושני המשפטים האמורים מופיעים אחרי סיום זה, כמעין נספח.²⁹

- 24 סידור רש"י (להלן סדו"ר), סימן תרט"ז, עמ' 294. מקור זה מופיע גם בספר האורה, א, סימן קח, עמ' 129–131 (אך שם כל ההתחלה שונה) ובספר האורה, ב, סימן קנ, עמ' 227 (חיבור זה הוא במהדורה של איסור והיתר דרש"י, ח' סולובייצ'יק, לעיל הערה 22, עמ' 17). הדברים נמצאים גם, בשינויים רבים ובהוספות, באבי העזרי, סימן אלף וצ"ח, עמ' קה–קט ובספר רקח, סימן תט, עמ' רפח–רפט. עיינו עוד בגנזי קדם, ב, עמ' 16–18, שם מובא מקור דומה מאוד בשם רבנו שמואל בר חפני גאון, ומה שכתב על מקור זה "מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ט, עמ' 29, הערה 33. כמו כן מובא המקור בקובץ הליקוטין של ראב"ה (כתב יד המוזיאון היהודי בברלין VIII.S.26), עמ' 101ד, שורה 45 – עמ' 102א, שורה 38, שאת החלק הנוגע להלכות איסור והיתר ההדרתי בפרק הראשון של עבודתי (לעיל הערה 1), ומהדורה זו עתידה לצאת בעז"ה במאמר נפרד.
- 25 כך הוא הן בסדו"ר הנ"ל הן בספר האורה, ב, סימן קנ, עמ' 227. המילים "או גבינה" נמצאות רק בספר האורה.
- 26 סביר מאוד כי המקור כולו, "נקיות בשר דרבינו שלמה", הוא אכן משל רש"י, שכן ר' אבי"ה ציטט ממקור זה וייחסו כך: "בשם רבינו שלמה" (אבי העזרי, סי' אלף וצ"ח, עמ' קה). אמנם, דרכו של רבנו אבי"ה, כמו רבים מרבותינו הראשונים, לכנות את כל האמור בספרי דבי רש"י שהגיעו לידינו על שם רש"י (עיינו מ"י בן-גדליה [לעיל הערה 1], עמ' 232). אולם הלשון "בשם רבינו שלמה" ולא "תשובת רבינו שלמה" או "רבינו שלמה" מצביעה לכאורה על מקור כתוב שעמד בפניו, ובו יוחסו הדברים בצורה מפורשת לרש"י.
- 27 עיינו בסדו"ר הנ"ל, הערה ט של המהדיר (ר"ש בובר). הדברים אף אינם אצל ר' אבי"ה וראב"ה.
- 28 "ולא פירש איזה חלב אסור לאכול ואם אתה אומר כל החלב שבתוך הבהמה אסור נמצא אתה אוסר כל הבהמה כולה אלא (חכמים פירשו/פירש הקדוש ברוך הוא) ולכך פירשו חכמי בתור' שבעל פה ומביאין ראייה מן המקרא) איזה חלב אסור ואיזה חלב מותר בתורה שבעל פה שהחכמים הוגים בה יומם ולילה" (סדו"ר, שם, עמ' 294; ספר האורה,

יהא הדבר אשר יהא, תואמת הקביעה ההלכתית שבמשפט הנידון את שיטת רש"י כפי שהיא עולה מפירושו לתלמוד, שהרי מפורש בה עצם חיוב ההמתנה, המבוססת על מימרת מר עוקבא. עם זאת, אין במקור זה כל תיחום או הגדרה לביטוי "באותה סעודה", והדעת נוטה לפרשו כפשוטו, היינו חיוב המתנה משמעותי.³⁰

נציין, כי בניגוד למהלך דברינו לעיל קיים לכאורה מקור אחד מדברי רש"י שנפסק בו מפורשות: "ומסעודה לסעודה אין שיעור אפילו לאכול מיד בסעודה אחרת רק שיסיר הבשר בין שיניו".³¹ אולם בגוף המקור מפורש כי מדובר בו על אכילת חלב אחרי אכילת כחל (דד הבהמה),³² ואין מכאן ראיה לגבי חיוב ההמתנה שאחרי אכילת בשר ממש,³³ שלגבי סביר להניח שרש"י פסק כי יש צורך לפרק זמן משמעותי לשם ההמתנה, כמפורט לעיל.

שם; בקובץ הליקוטין של ראב"ה, בשינוי הלשון שבמוסגר, בהתאמה. בקובץ הליקוטין ליתא "בתורה שבעל פה שהחכמים הוגים בה יומם ולילה". ניתן לומר שלחילופי לשון אלו נודעת משמעות רבה מבחינת תפיסת עניינה של תורה שבעל פה, תוקפה וקישורה ללשון התורה שבכתב, ואכמ"ל). אצל רבנו אבי"ה מנוסחים הדברים כך: "וכל אילו אסורין משום כל חלב וכל דם לא תאכלו ולא נתפרשו אלא מדברי חכמי התלמוד" (אבי העזרי, שם, עמ' קט).

29 בסדור"ר מופיעה אחריהם הוראה נוספת: "וחוטין שבעוקץ שבזנב אסור משום חלב וצריך לכל אדם שיהא זריז ליטלו ולנקר כל הזנב לפי שהן נמשכין באורך כל הזנב ושאינו מנקרו ואוכלו עובר משום חלב", ורק אז נכתב: "סליק נקיות בשר דרבינו שלמה". משפט זה מתאים לנושא המקור כולו, אך מיקומו, אחרי פסקת הסיום הנ"ל, מעורר תמיהה, מה גם שהמשפטים נשוא דיונו בפנים נמצאים מפרידים בין הדברים.

30 זאת בניגוד לדברי סטולמן (לעיל הערה 1), עמ' יא, הערה 38, שהביא את הדברים כראיה לפירושו לשיטת רש"י, ואף לא עמד כלל על הפקוק בעצם ייחוס הדברים לרש"י.

31 סדור"ר, סימן תקפז, עמ' 283, ועיינו במקבילות שציין אליהן המהדיר שם (וכן בשיבולי הלקט, ב, סימן כח, עמ' צח), וכן הוא בקובץ הליקוטין הנ"ל, עמ' 103ג, שורות 25–34, ועל פי נוסחו ציטטנו בפנים.

32 "ראיתי באחד שאכל כחל לפני סעודת חלב ואסור לאכול חלב באותה סעודה אם לא קינח שיניו או שהה כדי שתסתלק בשר שמן שיניו ומסעודה לסעודה אין שיעור" (סדור"ר, שם). "פעם אחת אכל אדם אחד כחל ושאל לרבי שלמה אם יכול לאכול חלב באותה שעה או לאו ואסר לו אם לא חטט את שיניו או שישהה כדי שישתלק בשר הנכנס לו בין שיניו ומסעודה לסעודה אין שיעור" (קובץ הליקוטין, שם). על קישור הדברים לדין הכחל דווקא, ומקבילות לדין זה בספרות דבי רש"י, לגבי כחל, העיר כבר ר"ש בובר בהערותיו לסדור"ר, על אתר.

33 הבחנה זו בין כחל לבשר עומדת במפורש בבסיס המקור שבספר מעשה הגאונים (להלן: מעה"ג) אשר יידון להלן. לעומת זאת, סטולמן (לעיל הערה 1), עמ' יא ציטט את המשפט שהובא בפנים, תוך פיזור האותיות, ולמד ממנו על דעת רש"י לגבי אכילת חלב אחרי בשר ממש, וממנו על מנהג צרפת-אשכנז המקורי. אמנם המקורות הובאו שם במלואם (בהערה

שיטת רש"י לגבי תבשיל

לעומת חיוב ההמתנה המפורש בכל המקורות שנידונו לעיל, קיים מקור אחד בספרות דבי רש"י שבו נפסק כי אין צורך בהמתנה כלשהי. במחזור ויטרי נאמר: "האמצעיים רשות, אמר רב נחמן לא שנו אלא בין תבשיל לתבשיל אבל בין תבשיל לגבינה חובה. והאי דשרו רבנן בתר בשר גבינה משמעתייה דרב נחמן",³⁴ ואם כן, די בנטילת ידיים בין בשר לגבינה! אולם על פניו נראה כי אין כאן כל סתירה שכן מקור זה הוא ציטוט לשונו של בעל הלכות גדולות, והוא חלק מהרצאת הלכות ארוכה בנושא נטילת ידיים וסעודה, הבנויה כולה על ציטוטים רצופים מסדר רב עמרם גאון ומבה"ג,³⁵ וללא הבאה כלשהי של תורת רש"י עצמו, המתחילה רק לאחר מכן.³⁶ ייתכן אפוא שמקור זה אינו משקף ואינו תואם את דעתו של רש"י,³⁷ כפי שהיא באה לידי ביטוי במקומות אחרים. עם זאת ניתן להסביר מקור זה באופן אחר, ללא שיסתור את דברי רש"י במקומות אחרים, והוא מבוסס על ההבחנה בין בשר ובין תבשיל בשר. ניתן לומר שרש"י פירש את מימרת מר עוקבא, הקובעת חיוב המתנה, רק לגבי

38) כך שניכר מהם עצמם שלא כדבריו. נציין, כי אי ידיעת הבחנה זו בין כחל לבשר אף הביאה את סטולמן לפרש את כל המקורות מדבי רש"י, שהובאו לעיל, על פי מקור זה, ודלא כפשטות לשונם.

34) מחזור ויטרי (מהדורת ר"א גולדשמידט), הלכות סעודה, סוף סעיף ב, עמ' נט (ועיינו בשינויי הנוסחאות שם ובהערה 13), וכן הוא גם בסדו"ר, סוף סימן סג, עמ' 38 ובספר הסדרים (מהדורת י' אלפנבין, ניו-יורק תשי"א), ב, סוף סימן מט (ללא חלוקת עמודים). "ספר הסדרים הוא סדור רש"י" (לשון ר"ש בובר במבוא לסדו"ר, עמ' 61, ובהרחבה במבוא לספר האורה, עמ' 86), וסדו"ר עצמו הוא כתב יד של מחזור ויטרי, ללא התפילות (כפי שהעיר י"מ תא-שמע, "על כמה ענייני מחזור ויטרי", עלי ספר יא (תשמ"ד), עמ' 89, ור"א גולדשמידט במבואו למחזור ויטרי, עמ' 28).

35) סימנים א-יט במהדורת ר"א גולדשמידט, עמ' נח-עו, והמקורות שצוינו שם.
36) בתחילת סימן כ, עמ' עו, מופיעה כותרת: "זוה הוסד מפי רבינו תנוח נפשו בצרור החיים", ומשם ואילך אכן מופיעה הרצאת דברי רש"י.

37) נראה כי א' ריינר הבין כי מדובר בחומר הלכתי שאין לו קשר לרש"י, מפני שהוא כתב כי רש"י לא ציטט כלל את בעל הלכות גדולות בקובצי ההלכה שלו (א' ריינר, "להתקבלותו של ספר הלכות גדולות באשכנז", ח' קרייסל (עורך), לימוד ודעת במחשבה יהודית, באר שבע תשס"ו, עמ' 108, בסביבות הערה 61). לעומת זאת, לדעת ר"א גולדשמידט, במבואו למחזור ויטרי, עמ' 33-34, סדרי ההלכה הרצופים במחזור ויטרי (כגון זה נשוא דיוננו) הם מה שלימד רש"י את תלמידיו לפי רבותיו, אך לאו דווקא דעתו שלו, ובעמ' 34-36 הביא מספר דוגמאות לכך שדעת רש"י, הלכה למעשה, לא הייתה כפי ששוני בסדר ההלכות הרצוף שבמחזור ויטרי, וניתן היה אפוא להוסיף את ענייניו לדוגמאותיו. אולם לפי פירושינו להלן בפנים אין צורך בהסבר זה כאן.

אכילת חלב אחרי אכילת בשר ממש, ואילו את מימרת רב נחמן, המסתפקת
בנטילת ידיים, העמיד רש"י באכילת חלב אחרי אכילת תבשיל ללא ממשות
בשר, וכך פירש גם את דברי בה"ג הנ"ל.³⁸

פירוש זה אינו השערה גרידא, שהרי קיים מקור להוראה הדורשת את קינוח
הפה לעניין תבשיל בשר שאין בו ממשות בשר, והוא נמצא בספרות דבי רש"י:
"רבי אסור לאכול חלב אחר דגים מבושלים (בכלים של בשר) בלא קינוח משום
הא דאמר רבי יוחנן אסור לאכול חלב אחר התבשיל ולא אמר אחר הבשר ש"מ
אפילו אחר דגים משום פרור שנתבשלו בו ומשום הקערה שנאכלו בו".³⁹ יודגש,
כי אין ודאות שהדברים הם אכן מתורת רש"י, מפני שהוא נמצא גם בספר
מעשה הגאונים ובספר הפרדס,⁴⁰ בהמשך רצוף לדברי חכמי שפירא שפעלו אחרי
רש"י, כמפורט להלן. לפיכך ייתכן שגם מקור זה הוא מתורת חכמי אשכנז
באותו דור או לפני כן. עם זאת, ייתכן שמקור זה מקורו מתורת רש"י והוא
הוכנס כמאמר מוסגר לתוך סימן זה במעשה הגאונים, העוסק בדיני כחל, בשל

38 ניתן לתמוך בהבנה זו באמצעות העובדה שדברי בה"ג לא הובאו בשלמותם, שכן בהמשך
למשפט המצוטט בפנים מתוך מחזור ויטרי נאמר בבה"ג (אחרי משפט לגבי מים
אחרונים): "אמר רב חסדא אכל בשר אסור לאכול גבינה ודוקא בלא קינוח אבל מקנח
פומיה שרי למיכל אכל גבינה מותר לאכול בשר בלא קינוח ובעי ממשא ידיה ופומיה ביני
וביני" (ואז בא ציטוט הסוגיה לגבי הגדרת קינוח הפה). השמטת משפט זה מהציטוט
מסתברת על פי האמור בפנים. עם זאת, ייתכן שהמשפט לא צוטט מפני שהוא אינו חלק
מהרצאת הלכות נטילת ידיים.

לפירוש המקובל על רוב רבותינו הראשונים בדברי בה"ג, המתיר אכילת חלב אחרי אכילת
בשר ממש בקינוח הפה ובנטילת ידיים בלבד (לרבות אצל חכמים שלא פסקו כך בעצמם),
עיינו בהערה 13 של ר"א גולדשמידט במחזור ויטרי, שם. נושא זה יידון להלן במסגרת
שיטות רבנו תם והחכם המחבר בתשובות ופסקים (מהדורת קופפר).

39 ספר הפרדס, עמ' קד. המקבילות מנויות בתשובות רש"י (להלן: תשו"ר), סימן שכג, עמ'
334–335, והן מתחלקות לנוסח מקוצר (ספר האורה וסדו"ר) ולנוסח הארוך (מע"ג,
הפרדס וכתב יד איזמיר של תשובות רש"י). הנוסח המצוטט בפנים הוא על פי ספר הפרדס
(נוסח כתב יד איזמיר נחשב משני, עיינו לשם ההשוואה ח' סולובייצ'יק, שו"ת כמקור
היסטורי, ירושלים תשנ"א, עמ' 120–123), שהוא גם המקור היחיד שבו נמצאות המילים
המוסגרות הנראות לעניות דעתי כתוספת פרשנית ולפיכך הסגרתו אותן. אולם נראה בעליל
כי מדובר בפרשנות הנכונה, ולכן הובאו הדברים בפנים.

40 מע"ג, בתוך סימן טו, עמ' 9–10. המקור הסמוך לו מלפניו יידון מיד להלן, בפנים.

זיקתו לנושא ההמתנה, הנידון מיד לפניו. לגופם של דברים, מימרת רבי יוחנן, המובאת כראיה נגזרת להוראה ההלכתית, אינה נמצאת בפנינו.⁴¹ היא הדבר אשר יהא, ההבחנה בין בשר ובין תבשיל בשר מופיעה במפורש אצל ר' אבי"ה, שכתב כי לדעת רש"י די בקינוח הפה ובהדחת הידיים, ללא המתנה, דווקא אחרי תבשיל בשר, על פי ראייה נגזרת ממימרת רב נחמן.⁴² יודגש כי בפירוש רש"י לתלמוד אין הדברים מפורשים, אולם ניתן להגיע למסקנה זו מהעובדה שרש"י לא פירש את מימרת רב נחמן, ושתיקה זו מטה את הכף לכיוון פרשני זה התואם את לשונו של רב נחמן "בין תבשיל לגבינה" ללא אזכור של בשר ממש.

מעשה הגאונים

החכמים הראשונים באשכנז⁴³ שנגעו בנושא דיונו וששיטתם הגיעה לידינו,⁴⁴ היו שנים מגדולי חכמי שפירא בדור שאחר גזרות תתנ"ו, רבי דוד הלוי ורבי קלונימוס הזקן,⁴⁵ אגב שאלה שנשאלו בעניין דין ההמתנה באכילת כחל (דד הבהמה), ככל הנראה על ידי רבי יקר ברבי מכיר:⁴⁶

- 41 כפי שכבר העירו ר"י פריימאן ור"י אלפנבין (מע"ה"ג, שם, עמ' 9, הערה נט ותשו"ר, שם, עמ' 334, הערה 2). נציין, כי באופן חריג בין כל המקבילות מיוחסת המימרא בכתב יד פריס הספרייה הלאומית HEB. 326, עמ' 110 עמודה ב, ל"ר"י.
- 42 "ואם לא אכל ממשות הבשר אלא תבשיל הבשר נוטל ידיו ואפילו ביום להעביר הזוהם דיבוק השומן כרב נחמן דאמר אמצעיים רשות לא שנו אלא בין תבשיל לתבשיל אבל בין תבשיל לגבינה חובה וכן קינוח הפה עביד ולא בעי שהייה כיון שלא אכל בשר. ושיטה זו כפי פיר"ש" (אבי העזרי, סי' אלף וק"ח, עמ' קכה).
- 43 אמנם ייתכן ששיטת רש"י לעיל משקפת גם את תורת אשכנז או אפילו שחלק מהמקורות מהספרות דבי רש"י הם של חכמי אשכנז, כפי שהערנו בפנים לעיל. אולם אין לכך הוכחה ניצחת, וזהו טעמו של הניסוח בפנים. באשר לפירוש המיוחס לרבנו גרשם מאור הגולה על מסכת חולין על אתר, לעניות דעתי לא ניתן להסיק ממנו דבר בשאלה זו.
- 44 שהרי שאלה כה מצויה בוודאי נידונה לפני כן, ולו כהוראה למעשה ללא נימוקים, אלא שאין בידינו מידע על כך.
- 45 לזיהוי החכמים שבמקור זה, עיינו א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשס"א, עמ' 262. על החכמים עצמם, עיינו בן-גדליה (לעיל הערה 1), עמ' 193–255 (לגבי רבנו קלונימוס הזקן) ועמ' 289–292 (לגבי רבי דוד הלוי). יצוין כי סטולמן (לעיל הערה 1), עמ' י, הערה 35 כתב כי ר' אבי"ן הוא "החכם האשכנזי הראשון שמצאנו בדבריו התייחסות למנהג זה", ולא היא, כאמור בפנים, שכן ר' אבי"ן היה בן הדור שאחרי רבי קלונימוס הזקן ורבי דוד הלוי, וסטולמן אף לא ציין כלל את המקור בספר מע"ה"ג.
- 46 אלפנבין, תשו"ר, סימן מז, הערה 1 הניח על פי המקבילה שבספר הפרדס שהנשאל הוא רש"י, אך העיר שלפי מע"ה"ג השואל הוא רש"י. אולם כבר הראה גרוסמן שם כי שני הזיהויים מוטעים.

ר' דוד הלוי הוה ליה קדירה וכף וקערה לבשל חמצי⁴⁷ בהדי כחל ואנא בעינא קמי מור' מהו למיכל כחלי בתר בישרא מי אמרינן כיון [...] ⁴⁸ דלהאי גוונא חשיב ליה כמו חלבא הכי נמי לא מצי למיכל בתר בישרא לאלתר כמו שאר חלב או לא ולא הורה לא איסור ולא היתר אבל הרב ר' קלונימוס הזקן אסר לאכול בשר לאלתר לאחר אכילתו כמו על חלב שאסר לאכול אחר אכילת בשר אבל מותר כחל לאכול אחר חלב לאלתר ומה בשר אוכל אחר חלב לאלתר במדיח בו ומקנח כחל לא כל שכן שמותר לאחר חלב אבל צריך קינוח ומדיח כמו לאכיל' בשר.⁴⁹

בדבריהם של שלושת החכמים מפורשים כללי אכילת בשר אחרי חלב ולהפך, והם מוסכמים על רבי דוד הלוי ורבי קלונימוס הזקן: ⁵⁰

א. אסור לאכול בשר אחר חלב ללא קינוח הפה והדחת הידיים; ⁵¹

ב. אסור לאכול חלב אחרי בשר, גם אחרי קינוח והדחה, וחובה גם להמתין. ⁵²

לכללי המתנה אלו, המקובלים כהנחת היסוד הבסיסית של הדיון ההלכתי בעניין הכחל, לא מובא מקור. עם זאת ברור כי הם מבוססים על ראייה נגזרת משתמעת מביאור הסוגיה למחלוקת בית הלל ובית שמאי. על פי ביאור זה, יש דרישה לקינוח ולהדחה, והחלתה היא הן על אכילת בשר אחרי חלב הן על

47 מין קטניות, כפי שעולה מתוספות, חולין סז ע"א ד"ה דיקא נמי דקתני: "וימיהו [...] אין לאסור אותם פולין שקורין פואיי"ש וחימצי שקורין שאוויים".

48 כאן מפורטת הטענה שאנו מתייחסים לכחל כחלב לעניין איסור בשר בחלב.

49 מעה"ג, סימן טו, עמ' 9. למקבילות, עיינו אלפנביין, תשו"ר, סימן מז, עמ' 41 וגרוסמן (לעיל הערה 44), עמ' 262, הערה 257.

50 השאלה והמחלוקת בהלכה היא רק לגבי דין הכחל שהוא הנושא של סימן זה במעה"ג.

51 "ומה בשר אוכל אחר חלב לאלתר במדיח בו ומקנח", כלומר ההיתר לאכול בשר מיד אחרי חלב מותרת בקינוח ובהדחה. במקבילה שבספר הפרדס נאמרו הדברים בצורה מפורשת עוד יותר ובתוספת רמז מן הפסוק: "ומותר לאכול בשר אחר כחל ואחר חלב ממה נפשך אם בשר הוא הרי אוכל בשר אחר בשר ואי חלב הוא הרי אוכל בשר אחר חלב במדיח ומקנח וסמך יש מן התורה ויקח חמאה וחלב ובן הבקר אשר עשה הכי משמע ויקח חמאה וחלב והדר ובן הבקר אבל קינוח בעי בפת ובמים". עיינו עוד בדברי בן-גדליה (לעיל הערה 1), עמ' 234–235 על דרכו של רבנו קלונימוס הזקן להשתמש בפסוקים בהכרעותיו ההלכתיות.

52 עצם השאלה לגבי כחל היא אם להשוותו לגמרי לחלב ולכן "לא מצי למיכל בתר בישרא לאלתר כמו שאר חלב". תגובת רבי דוד הלוי לשאלה לגבי כחל היא: "לא הורה לא איסור ולא היתר", אך מובן שבחלב ממש הוא מסכים לחיוב ההמתנה כי בלעדיו אין כל בסיס לשאלה על המתנה בכחל. הדברים מפורשים בתשובת רבי קלונימוס הזקן ש"אסר לאכול בשר לאלתר לאחר אכילתו כמו על חלב שאסר לאכול אחר אכילת בשר". העובדה שמדובר כאן בחיוב המתנה אחרי קינוח והדחה ברורה מההנגדה הצמודה לו לגבי אכילת כחל לאחר חלב, שכמו אכילת בשר אחרי חלב די בקינוח ובהדחה.

אכילת חלב אחרי בשר. חובת ההמתנה בין בשר לחלב שאחרי כן מקורה קרוב לוודאי ממימרת מר עוקבא, שהרי אין לכך כל מקור אחר בסוגיית התלמוד. עם זאת אין כאן הגדרה מדויקת לפרק הזמן הנצרך לשם ההמתנה ואף לא ניתן לעמוד עליה מדרך לימוד הדין מסוגיית התלמוד, מפני שהיא אינה מפורשת. אולם מעצם קיומו של חיוב ההמתנה ומהנגדתו לאפשרות של "לאלתר", נראה כי אין די בפרק זמן קצר, אלא בהמתנה משמעותית.⁵³

יודגש כי מקור זה מבטא את תורת חכמי שפירא בדור שפעל מיד אחרי גזרות תתנ"ו, אך סביר להניח כי הוא משקף גם את הפסיקה בקהילות המרכזיות באשכנז שבדורות שלפני כן. זאת מפני ששלושת החכמים ייצגו שלוש מהמשפחות המיוחסות ביותר בהנהגה התורנית של אשכנז הקדומה,⁵⁴ בעלות מסורת פסיקה ונוהג מגובש.⁵⁵ קשה להניח כי יסטו בשתיקה, אגב דיון בעניין אחר, מההכרעה ההלכתית המקובלת. אמנם השערה זו נשענת על הוכחה מן השתיקה, אך מסתברת היא.

העולה מן המקובץ הוא, כי שיטת רש"י בנושא כללי ההיתר בין אכילת חלב לאכילת בשר ממש⁵⁶ ולהפך, כפי שהוצגה לעיל, תאמה את שיטת חכמי אשכנז.

ר' אב"ן

דברים מפורשים אנו מוצאים אצל ר' אב"ן, שפעל בדור שאחרי חכמי שפירא האמורים:

ואם אכל גביני ובעי למיכל בשר רק לאלתר יקנח פה בפת דא"ר זירא אין קינוח פה אלא בפת ואין צריך שהייה בינתיים. וצריך ליטול ידיו מדאמרי' במים אמצעיים בין תבשיל לגבינה חובה ואע"ג דרב יצחק אכל ביום בלא נטילה שני רב יצחק דרב גובריה והוי זהיר אבל אן עבדי' לחומרא. ואם אכל בשר לא יאכל גבינה עד לזמן סעודה אחרי' כי הבשר

53 לעניות דעתי יקשה מאוד לטעון שהכוונה להתיר חלב בסעודה אחרת מיד אחרי סעודה שנאכל בה בשר, שהרי עצם המילה "סעודה" לא נזכרה כאן כלל, אלא הגדרת זמן של שלילת האפשרות של "לאלתר", וממילא עולה שמימרת מר עוקבא פורשה כתוחמת שיעור זמן כלשהו.

54 עיינו גרוסמן (לעיל הערה 44), עמ' 397–398 ובן-גדליה (לעיל הערה 1), עמ' 193, 198–201, 282, 289.

55 עיינו גרוסמן (שם), עמ' 405, ובן-גדליה (שם), עמ' 49–58.

56 בניגוד לתבשיל בשר ללא ממשות בשר, שאינו נזכר במקור זה, וממילא לא ניתן להסיק לגביו דבר.

שבין השיניים הוי בשר ואינו יוצא על ידי קינוח הפה עד שמתעכל ולא מצינו מיקל ממר עוקבא דהוי אכיל גבינה לסעודה אחרי' וכוותיה עבדי'. ואם אכל תבשיל של בשר בלא בשר מקנח הפה בפת וגם ידיו אפי' ביום להעביר שמן התבשיל מעליהם דא' רב בין תבשיל לגבינה חובה והוא שלא אכל מן הבשר ואין לו בשר בין השיניים כי אין איסור בדבר אלא משום שיצא הבשר שבין השיניים ויבלענו עם הגבינה.⁵⁷

כללי האכילה הם אפוא כדלקמן :

- א. בין גבינה לבשר יש לקנח את הפה וליטול ידיים, ביום כבלילה.⁵⁸ זאת על בסיס ראיה נגזרת משתמעת ממסקנת הסוגיה לגבי דברי בית הלל ובית שמאי, תוך שיוכה דווקא למקרה זה שאליו היא נסמכה בסוגיה ;
- ב. בין בשר לגבינה יש חובת המתנה עד ל"זמן סעודה אחרת", כמימרת מר עוקבא ;
- ג. בין תבשיל בשר ללא ממשות בשר ובין גבינה צריך קינוח ונטילה, על פי מימרת רב⁵⁹ לגבי חיוב מים אמצעיים בין תבשיל לגבינה.
- הכרעות הלכתיות אלו זהות כולן לשיטת רש"י, כפי שהוצגה לעיל, וגם לזו של חכמי שפירא, ככל שיש חפיפה בנושאים.⁶⁰ אצל ר' אב"ן מחודדת יותר דרך הסקת ההלכות מהסוגיה, ולפיה לכל חלק בסוגיה משויך נושא אחר, ונראה בעליל כי השיוך מבוסס על ההקשרים בסוגיה ועל פשטות לשון המימרות.⁶¹ נציין כי בהרצאת דבריו של ר' אב"ן יש חידוש בדגש על איסור בשר בין השיניים, בעקבות הגדרת רב חסדא כי הוא נחשב לבשר. לפי הסברו של ר' אב"ן זוהי עצם סיבת חיוב המתנה, שכן הדרך היחידה להתגבר על הבעיה שיוצר בשר זה היא המתנה ל"זמן סעודה אחרת [...] עד שמתעכל".

57 אב"ן העזר, סימן רעא, עמ' 127 (בכתב יד וולפנביטל: עמ' 443 בעמוד שמשמאל לימין), במסגרת הרצאת הלכות ודיונים הלכתיים, על פי סדר מסכת חולין.

58 דלא כדברי בה"ג (ורבנו תם) שפסק כרבי יצחק בריה דרב משרשיא, כי ביום אין צורך בנטילת ידיים.

59 על פי גרסת ר' אב"ן רב הוא בעל המימרא, כפי שהוא בכתב יד מינכן 95 ובכתב יד וטיקן 122 של התלמוד (בשאר עדי הנוסח בעל המימרא הוא רב נחמן).

60 למעט נושא התבשיל, שאינו נמצא אצל חכמי שפירא.

61 קינוח והדחה לבשר אחרי גבינה – אליו היא נסמכת בסוגיה ; המתנה לגבינה אחרי בשר – על פי לשונו של מר עוקבא ; קינוח והדחה לחלב אחרי תבשיל בשר ללא ממשות בשר – על פי לשונו של רב/רב נחמן.

יודגש, כי מדברי ר' אבי"ן עולה ברורות כי "זמן סעודה אחרית" הוא, כפשטות לשונו, חיוב המתנה משמעותי "עד שמתעכל".⁶² ניתן להקיש ממקור זה ללשון המקור שבספרות דבי רש"י, שהובא לעיל, הנוקט במונח "שיעור סעודה אחרית", שגם בו מדובר, כפשטות לשונו, בהמתנה משמעותית. לאור בירורי הדברים לעיל נראה כי דעת ר' אבי"ן אינה חורגת מדרך המלך של ההלכה והנוהג באשכנז, אלא היא משקפת את ההכרעה ההלכתית שהייתה מקובלת כבר לפניו.⁶³

סיכום

עיון בדברי רש"י ובדבריהם של חכמי אשכנז בדורות הסמוכים לו מצביע על כך כי ההכרעה ההלכתית והמנהג בפועל באשכנז ובצרפת היו כי יש להמתין זמן רב בין אכילת מאכלי בשר לאכילת מאכלי חלב. אמנם בדורות שלאחר מכן נחלקו רבות חכמי אשכנז וצרפת בנושא זה, אך השתלשלות זו חורגת ממסגרתו של מאמר זה.

62 ניתן היה לומר כי "עד שמתעכל" מהווה תיחום של פרק הזמן של "זמן סעודה אחרת", היינו זמן עיכול, כמפורש אצל חכמים מאוחרים יותר וכמפורט להלן. אולם לעניות דעתי נראה כי פירושם הפשוט של דברי ר' אבי"ן הוא כמוצג בפנים, והכוונה לנמק את חיוב ההמתנה ולא לתחמו ולהגדירו.

63 ודלא כסטולמן (לעיל הערה 1), עמ' י, הערה 35. ודברי ר' אבי"ה שהביא אינם נוגעים, כמובן, לעניין ההלכה שלפני סבו, ר' אבי"ן.

רשימת כתבי היד

ספרות הראשונים

רבי אליעזר בן רבי נתן ממגנצא, אב"ן העזר :
כתב יד וולפנביטל Auf. Fol. 5.7 [מספר סרט במכון הלאומי לתצלומי כתבי
יד : 2130]

רבי אלעזר בן רבי יהודה מגרמייזא, ספר "מעשה רוקח" :
כתב יד המוזיאון היהודי בברלין VIII.S.262 (לשעבר בית הדין ובית המדרש
לונדון 14/1) [מס' סרט : 4685]

---, ספר רקח :
כ"י פריס HEB. 363 [מס' סרט : 20238]

רבי שלמה ב"ר יצחק, פירוש רש"י למסכת חולין :
כתב יד פרמה 1309/2589 [מספר סרט : 13596]
כתב יד פרמה 1304/2756 [מספר סרט : 13605]
כתב יד פפד"מ Ms. Aeb. Oct. 159 [מספר סרט : 22025]
כתב יד וטיקן 139 [מספר סרט : 8696]
כתב יד מינכן 356 [מספר סרט 25998]
דפוס שונצינו (על-פי תקליטור אוצר החכמה)

קבצי ליקוטין של תורת חכמי אשכנז וצרפת :
אוקספורד בודלי (566) Opp. 276 [מס' סרט 19437]
פריס הספרייה הלאומית HEB. 326 [מס' סרט 23495]

